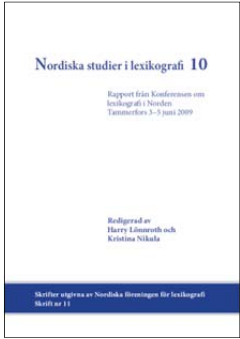

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	En ny svensk standardvarietet	
Forfatter:	Lars-Erik Johansson	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 10, 2010, s. 238-352 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Tammerfors 3.-5. juni 2009	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

LARS-ERIK JOHANSSON

En ny svensk standardvarietet

The major part of the wordstock in a Swedish monolingual general dictionary is based on the so-called standard variety of the language. A century ago, this standard variety was well defined, stable and easily recognisable, distinguished as the one used by the elite. Today, changes in society and language have largely resulted in the development of an instable, pluralistic standard variety, marked by insecurity partly towards disintegration and partly towards dissolution of norms. The new standard has somewhat integrated previous specific varieties (e.g. geographical dialects and sociolects), whereby older variety specific language traits have now come to be regarded as style markers within the standard variety, and also being influenced by those who speak and write Swedish as their second language. The evolution of new electronic media has resulted in written and oral forms of the language being closer to each other, and also in an ever increasing amount of text being stored, not in the traditionally printed form but, instead, on the net. This new reality must involve important consequences for future lexicography work.

Nyckelord: standardvarietet, normering, språkförändring

Huvuddelen av ordförrådet i en enspråkig svensk allmänordbok utgår från den så kallade "normalprosan" (Svensén 2004: 85). Det "normala" är förvisso en ogripbar abstraktion, men erfarenhetsmässigt kan man konstatera att ordböckernas "normalprosa" i huvudsak överensstämmer med (kärnan i) det som brukar benämnas *svensk standardvarietet* (en analys av standardvarietetens begreppsliga avgränsning inom svensk lingvistik genomförs i Johansson 2008). Den samhälleliga utvecklingen under 1900-talet har i hög grad förändrat standardvarietetens karaktär. Viktigast för språkets förändring är väl ytterst internationaliseringen/globaliseringen och den stegrade arbetsdelningen med en alltmer komplex samhällsstruktur som resultat. Därvid spelar ökad utbildning, migration, urbanisering och inflyttning samt inte minst etermediernas och de elektroniska mediernas växande betydelse som normkällor en betydande roll. Jag skall här inte i detalj exemplifiera och analysera denna språkförändring, eftersom den är väl dokumenterad på flera håll (se exempelvis Ståhle 1970, Mårtensson 1997 och Josephson 2004 med en mångfald av detaljer). Jag vill visa hur dagens standardvarietet brukas och hur den lingvistiskt kan avgränsas samt antyda hur dessa faktorer kan påverka framtida lexikografarbete.

Språket och dess varieteter

Normalt gör man inom lingvistik en distinktion mellan begreppen ”språk” och ”varietet”. I det första begreppet ligger att ett språk skall ha någon form av ”autonomi”, ofta i form av anknytning till en nation. En möjlighet är att definiera begreppet ”(autonomt) språk” som en abstraktion för den samlade arkitekturen av alla de varieteter som utgör språket. Språkliga förändringar sker alltså inte i abstraktionen ”språk” utan i konkreta varieteter.

Med det neutrala begreppet ”språklig varietet” avses en konventionaliserad språkart, som används av en viss grupp människor och som systematiskt och sammanhängande avviker från andra språkarter, det vill säga ett mönster av element och regler som står i inbördes betydelseopposition. Språkbruket kan dock variera inom en varietet. En varietet är således varje slag av språklig ”underart”, ofta med en speciell domäntillhörighet, som ingår i den repertoar som medlemmarna i en språkgemenskap förfogar över. En varietet kan utgöra ett språkligt system men behöver inte göra det. Således torde skillnaderna mellan socialt präglade varieteter i svenskan i regel vara kvantitativa snarare än kvalitativa och övergångarna mellan olika varieteter glidande. Det kan vidare vara svårt att skilja olika varieteter från varandra, exempelvis regionala standardvarieteter från regionala dialektvarieteter. En talare kan inte karakteriseras som helt riksspråklig eller mer eller mindre dialektal. Graden av riksspråkighet eller dialektalitet skiftar i olika situationer och för olika språkliga variabler. En varietet kan också klassificeras på olika sätt, exempelvis som diatopisk eller diastratisk.

Kulturspråken har en varietet som har en särställning, genom att den tilldrar sig samhällets särskilda intresse och omvårdnad. Det är den varietet som normalt benämns med termer som *standard(språks)varietet* eller *riksspråksvarietet*. Denna varietet är i hög grad enhetlig, samhälleligt reglerad och kodifierad i syfte att minimera variation, åtminstone på lägre nivåer. Det finns till och med de som hävdar att en standardvarietet därmed blir utarmad och tråkig: vad är standardvarietetens tuktade parkträd, klippta och ansade av trädgårdsmästaren, mot dialekternas vilt växande träd i skogen?

När lingvister och språkvårdare i dag definierar standardvarietet, betonar de gärna dennas karaktär av att vara en överregional varietet, det vill säga en språkart skild från olika diatopiska varieteter (dialekter). Således talar Margareta Westman (1995: 196) om ”den form av ett språk som i motsats till dialekter och andra varianter är allmänt accepterad och stilistiskt neutral”. Definitionen täcker knappast till fullo verkligheten. Standardvarietet har givetvis kommit att präglas av dem som har utvecklat och nyttjat den. Den emanerar historiskt från de elitära samhällsskikten. De som under århundraden har haft makten

över språket och dess användning har, medvetet och omedvetet, gjort standardvarietet till ett redskap inte enbart för samhällets behov utan även för sina egna. Därmed blir en standardvarietet knappast en neutral språkart, snarare har den drag av att vara en sociolekt, det vill säga en språkart som har en klar relation till en socialt definierad grupp i samhället. Karl-Hampus Dahlstedt (1979: 122 f.) talar till och med om standardvarietet som ett schibbolet för de ledande och de bildade i samhället. Eftersom standardvarietet främst har använts inom högt värderade samhälleliga diskurser och av en social elit, förbinds den med hög prestige. Denna standardvarietetens karaktär av att vara maktens språk har framhävts av Ulf Teleman (1979).

När svenska sociolingvister under senare delen av 1900-talet har mätt socioekonomisk variation i språket, har de mätt graden av standardspråkliga och dialektala språkdrag. Som standardspråk betecknas den språkform som, enligt en godtycklig bedömning, har en viss procentandel standardspråkliga former. Hög grad av standardspråkighet anses därvid typiskt för socioekonomiskt starka grupper (jfr Nordberg 1972, Thelander 1979, Ivars 1996, Sundgren 2002). Standardvarietet betraktas med andra ord de facto som ett slags prestigefyllt sociolekt. Bengt Nordberg (1999: 82 f.) räknar dessutom med att ”slutmålet är ett idealt standardspråk utan plats för språkdragsvariation”.

Språklig standardisering

Språklig standardisering är en sociopolitisk process som innebär etablering av en homogen och stabil språkvarietet, i sig en av modernitetens mest påtagliga manifestationer inom språket. Standardisering bygger på att det skall finnas en ett-till-ett-relation mellan det språkliga uttrycket och innehållet, ytterst ett uttryck för ett slags kollektiv rationalitet i kommunikationen. Huvudregeln blir att variation i kommunikationens intresse så långt som möjligt bör reduceras, bevisbördan ligger i princip hos den som förespråkar variation (Teleman 1985: 83). Dessutom reagerar mottagare ofta på olika typer av brott mot standardnormen med ett slags ”inlärdd irritation” (uttrycket är hämtat från Teleman 1979: 145 f.). Standardiseringsprocessens mål uppnås genom ett medvetet normeringsarbete med starka ritualistiska inslag och med ett antal urskiljbara stadier: urvalsprocess, kodifiering, spridning (implementering) och utveckling (Haugen 1987: 59–64). Einar Haugen understryker – i anslutning till Pragskolans idé om ”flexibel stabilitet” – att de ideala egenskaperna hos en standardvarietet är minimal variation i form och maximal variation i funktion (Haugen 1966: 931). Detta är utan tvivel ett eftersträvansvärt mål, men å andra sidan bör väl

alla språkliga varieteter uppfylla sådana egenskaper. Även diatopiska varieteter uppvisar i viss mån stilistiskt och socialt betingad variation.

Man skulle av de ovanstående resonemangen kunna få uppfattningen, att en standardvarietet, som ju är ett resultat av ett medvetet normeringsarbete, skulle vara i särskilt hög grad ”logisk” och ”regelbunden”. Så är inte fallet. I stället uppvisar standardvarieteterna ofta avvikelser: att behärska standardvarieteterna innebär att man måste komma ihåg och bruka varianter som är oregelbundna och osystematiska (Hansen 1979: 70). Exempelvis leder den kunskap om morfologi i främmande språk som standardvarietetens brukare ofta besitter till att utländska böjningsmönster i viss omfattning kan införas (*centrum* – *centra*; *schema* – *schemata*). En standardvarietet blir lätt nog en varietet som behärskas fullständigt endast av de invigda.

Standardvarieteterna år 1900 och år 2000

I det följande gör jag en jämförelse mellan standardvarietetens karakteristika kring åren 1900 och 2000. Det är uppenbart att standardvarieteterna vid förra sekelskiftet i hög grad har sociolektiska förtecken. Flertalet dåtida lingvister framhåller att standardvarieteterna är det språk som används i vårdat bruk av bildade personer. I en typisk formulering sägs att dess brukare ”ha tillägnat sig en viss hyfsning i sitt tal och förmå att någorlunda skilja på olika stilarter” (Wulff 1898: 10). Dialektologen J. A. Lundell understryker att standardvarieteterna är det språk som ”brukas i tal och skrift af de bildade i Sverige och Finland” (Lundell 1886: 64). Han lämnar dessutom en utförlig beskrivning av vad ”bildning” är. Till de bildade hör ”de grupper af samhällets medlemmar, som företrädesvis uppbära den högre, andliga och materiella odlingen, som i första hand representera stat och religion, vetenskap, litteratur, konst, den stora industrien och handeln, de hvilkas synkrets icke är väsentligen inskränkt till socknen eller häradet eller landskapet, eller till den omedelbara nyttan och lifvets dagliga nödtorft”. Ett yttre mått är att de bildade i allmänhet är de ”som genomgått de allmänna läroverken, och de som med dessa äro i socialt hänseende ungefär likställda” (Lundell 1886: 56).

En ”liberal” eller rentav ”radikal” språkforskare som Adolf Noreen definierar begreppet ”riksspråk” bredare än sina samtida kolleger och innefattar i riksspråket inte endast en högre oratorisk stil utan även en lägre ”vulgär och simpel stil”. Han understryker särskilt, att han med termen inte avser vare sig de bildade kretsarnas språk eller den högre stilens ideal (Noreen 1903–1907: 27–29). Emellertid förespråkar Noreen samtidigt, att man inom skolutbildningen motverkar dialektalt och socialt färgade språkformer. Till realskolans undervisning

hör enligt Noreen ”ortoepiska öfningar med särskilt syfte att inlära riksspråkets uttal och språkformer samt vid dess användande eliminera möjligen förefintligt dialektuttal och provinsialismer”. I gymnasiet skall särskild vikt läggas ”på inöfvandet af riksspråk i motsats mot dialekt och på förmåga att ledigt röra sig inom det förras olika stilarter” (Noreen 1903: 13–15). Standardvarieteteten är med andra ord vid denna tid en högprestigevarietet. Denna ställning har standardvarieteteten uppnått genom en medveten normering inte endast av uttal, stavning och böjning utan framför allt genom en inskränkning till ett mindre antal, i hög grad skriftspråkliga och därmed prestigefyllda genrer och stilarter. Karakteristiskt är dessutom att genrenormeringen är relativt hård och genreutvecklingen därmed obetydlig. Kring 1900 omhuldas den så kallade trestilsläran: enligt denna uppfattning finns egentligen bara tre stilarter, högre stil, mellanstil och lägre stil. Den högre stilen är det offentliga umgängets språk, mellanstilen det bildade privata umgängets språk och den lägre stilen det mindre bildade privata umgängets språk, för att använda Noreens definitioner av stilarna (Noreen 1903–1907: 28 f.). Det är givetvis den högre stilen och i någon mån mellanstilen som har försett standardvarieteteten med önskvärda genrer. Under alla förhållanden kan man utgå från att genrerna kring 1900 är färre än i dag och därtill ordentligt åtskilda och att de ”högre” genremönstren är relativt stabila, en omständighet som inte minst standardvarietetets utövare har slagit vakt om.

I standardvarietetets förändringar under 1900-talet vill jag framhäva främst tre aspekter, tillnärmningen till talat språk och till ”vardagliga” genrer och stilarter och därmed till upplösningen av en tidigare fast norm, andraspråks-svenskans påverkan på språkbruket och de digitala mediernas inflytande.

De intressanta förändringarna är inte strukturelaterade förändringar (som den plurala verbböjningens och konjunktivböjningens försvinnande) eller lexikaliska förändringar (som ett ökande antal engelska lånord) utan i stället de förändringar som är kopplade till språkbruket, främst förändringar av stilistisk art och förändringar i domänbruk. Dagens språkbruk i kontexter, där standardvarieteteten normalt har använts, är väsensskilt från dess utformning för hundra år sedan. I dag möter en bred, ofta ”vardaglig” språkart, präglad av utvecklingar inom en stor mängd olika genrer med sinsemellan stark stildifferentiering och ofta med påtagliga talspråksinfluenser. I hög grad karakteristisk är varietetets utveckling från en begränsande attityd, som historiskt har inneburit en acceptans av endast ett litet antal skriftspråkliga stilarter, till efter hand en acceptans av ett brett spektrum av inte minst informella, talspråkliga stilarter och genrer. Standardvarieteteten börjar mer och mer betraktas som ett pluralistiskt system av stilmönster, där en löpande stildifferentiering sker i takt med genrernas specialisering och/eller upplösning (Stähle 1970). Standardvarieteteten är i dag således i hög grad instabil, i det att den tidigare fasta normen påverkas av nya språk-

bruksbetingelser. Standardvarietetens sociolektiska prestigekaraktär minskar därmed.

Ytterligare en viktig omständighet är att Sverige mer än tidigare är ett flerspråkigt samhälle. Detta får rimligtvis konsekvenser för standardiseringen av svenskan. Standardvarietetet måste – menar Olle Josephson (2004: 171 f.) – ”ha plats för andraspråkssvenskan”. Således kan det ”i vissa former av skrivet språk” vara korrekt med typiska andraspråksdrag såsom avvikelser i genus, artikelbruk och ordföljd. Denna vidgade standardnorm skulle främst komma till uttryck i ett ”halvoffentligt” skriftspråk. Josephson inser dock att ett sådant synsätt ställer till problem, då det ju samtidigt finns krav ”på en stabil skriftspråksnorm”. Sådana former av avvikelser är redan i dag synnerligen vanliga i akademiska uppsatser och examensarbeten, trots att genrekonventionerna inom den akademiska framställningen är synnerligen konservativa, rentav rigida.

En likartad situation föreligger i Finland, där svenskan sedan länge är minoritetsspråk och standardnormen mer utsatt än i Sverige. Mirja Saari (2003) konstaterar att ungdomar i dag växlar helt osystematiskt mellan finska och svenska. Svenskan är ”späckad med” finska ord och uttryck och känslan och respekten för stilistisk variation utsuddad på många håll. Även Jan-Ola Östman (2006) påpekar att man i städerna kan höra svenska med finsk syntax, finska lånord, direkta översättningslån och finsk pragmatik. Generellt måste de delvis starka andraspråksmönster som i dag möter i bruket av standardvarietetet bidra till ökad instabilitet i normtillämpningen, med konsekvens att variationen ökar och att vissa språkdrag som tidigare har betraktats som ”felaktiga” eller ”olämpliga” vinner burskap i standardvarietetet.

Det är ett välkänt faktum att teknisk utveckling långsiktigt kan påverka språk – boktryckeriteknikens spridning är ett klassiskt exempel. En betydande teknisk medieutveckling äger nu rum, i och med att de elektroniska medierna ökar i betydelse. För standardvarietetets ställning är det främst två drag i den moderna medieutvecklingen som är betydelsefulla: dels möjligheten att kommunicera i elektronisk/digital form, dels möjligheten att lagra stora mängder text.

De elektroniska medierna möjliggör att stora textmängder kan lagras förhållandevis billigt och framför allt lättåtkomligt för konsumenter. I en relativt snar framtid kommer sannolikt en större andel av ett samhälles texter att vara elektroniskt lagrad än vara bevarad i traditionellt tryck. Detta kommer att leda till en ökad informationsmängd liksom till en ökad tillgänglighet till information. Så kallade sociala medier (bloggar, Internetforum, wikier, chattprogram), det vill säga kommunikationskanaler som tillåter flera användare att kommunicera direkt med varandra, förmedlar uppfattningar om vad människor tycker och tänker och utgör ofta ett korrektiv till de tryckta mediernas ”offentliga” mening. Fler och fler bloggar blir ämnesinriktade och professionella. Resultatet blir att

den elektroniskt burna textproduktionen ökar i omfattning och betydelse. Och det är standardvarieteteten som kommer till användning i dessa medier.

Den elektroniska publiceringen och kommunikationen kan även komma att påverka språkbruket. En amerikansk läsforskare understryker att läsning av digitala medier lätt blir ytlig, något som på sikt kan komma att påverka människors sätt att läsa och därmed även den personliga mögnaden och relationen till språket och dess användning (Wolf 2007). Även en svensk studie av webb-läsning visar att webbtexter läses på ett annat sätt än vanliga tryckta texter, en skumläsning på ytan på jakt efter nyckelord och struktur (Karlsson 2002).

Även den elektroniskt förmedlade kommunikationen i form av e-post, chatt, sms och så vidare påverkar språket. Utvecklingen går snabbt: år 1998 förmedlades enligt kommunikationsmyndigheten PTS 44 miljoner sms, år 2008 hela 7 480 miljoner. De texter som produceras är ofta koncentrerade, komprimerade och ibland fragmentariska. Skriftspråket blir inte längre ett instrument för rationellt och kritiskt tänkande. I stället möter – som en konsekvens av språkets anpassning till medium och kommunikationssituation – ett dialogiskt, spontant, ofta flyktigt och tidsbundet skriftspråk. Skriftspråk och talspråk närmar sig varandra. Det språk som används är ofta förkortat och grammatiskt relativt förenklat, inte sällan ogenomtänkt och präglad av normavvikelser (jfr exempelvis Hård af Segerstad 2003). Denna omfattande elektroniska kommunikation kan leda till en successivt förändrad normuppfattning. Fler och fler snabbproducerade texter leder till en mängd dåligt genomtänkta alster med många normavvikelser. Viljan att korrigera, bättra och skriva om i många vändor minskar radikalt. Under alla omständigheter måste vid korpusuppbyggnaden till en modern ordbok hänsyn tas till "the dirty web" med dennas – enligt traditionell uppfattning – många språkfel (jfr Svensén 2004: 74).

Den moderna standardvarieteteten

Frågan är hur man skall klassificera den nya standardvarieteteten. Ett antal olika betraktelsesätt är möjliga. En möjlighet är att konstatera att standardvarieteteten inte längre är en realitet eller att den i hög grad är inskränkt till ett litet antal skribenter och till ett begränsat antal offentliga genrer. Ett sådant synsätt innebär att högprestigevarieteteten i hög grad har krympt sin domän. Detta är en naturlig konsekvens av att den grupp som skriver för allmänheten måste vara ett inte alltför omfattande skikt, om tillräcklig självkontroll skall kunna etableras och en strikt standardnorm kunna iakttas.

Ett annat synsätt är att acceptera varietetens breda användning och med en för lingvistikens typisk, dikotomisk klassifikation urskilja två typer av standard-

varietet, en högvariant och en lågvariant. Högvarianten skulle då vara en typ av ”fjärrspråk”, som framför allt hör hemma i offentligheten (jfr *Mål i mun* 2002: 312). En sådan typ av dikotomisk klassifikation används inom dansk lingvistik (Brink & Lund 1975). Som en konsekvens härav urskiljer Tore Kristiansen (2001) två standarder, en för skolan, baserad på den traditionella standardvarietet, och en för medierna, utgående från en – såsom ”dynamisk” uppfattad – lågköpenhamnska som efter hand får ökad prestige. Denna typ av klassifikation stämmer – såvitt jag kan förstå – överens med Anna Gunnarsdotter Grönbergs (2004: 6) synsätt på ungdomsspråk i Alingsås, när hon konstaterar att ungdomarnas anpassning till ”riksspråket” inte entydigt är mot det som skulle kunna kallas standardnormen utan mer mot ett vardagligt språk på en rikstäckande nivå. Mot ett sådant dikotomiskt synsätt talar den omständigheten, styrkt av sociolingvistisk forskning, att det numera knappast finns några enhetliga språkssystem utan i stället utjämnade varieteter, som ”flyter” på en skala mellan standardvarietet och andra varieteter. Avsändarna behärskar ett brett ”varietetsområde”, vars inventarier utnyttjas på olika sätt beroende på hur avsändaren väljer att stilistiskt framställa sig själv i relation till situation, samtalsämne och samtalspartner.

En tredje möjlighet är att beskriva standardvarietet som en bred, inkluderande språklig varietet (eller som ett ”varietetsområde”). Ett sådant synsätt innebär att standardvarietet ”destandardiseras” (avstandardiseras eller nivelleras), genom att den i sig integrerar språkdrag som tidigare endast har funnits i andra varieteter. Redan tidigt har lingvister noterat att standardvarietet har utvecklats en regional form, så kallad regional standard, där vissa omarkerade dialektala språkdrag har kunnat integreras. På motsvarande sätt har de ”genuina” dialekterna också nivellerats såväl horisontellt som vertikalt, det vill säga förskjutits ”mot mitten”, genom minskad strukturell variation, i och med att de successivt har ersatts av utjämnade områdesdialekter (jfr Dahlstedt 1978: 51). Det rör sig med andra ord om ett slags språklig ”depolarisering”, där tidigare särskilt markerade varietetsegenskaper försvinner.

Mycket talar enligt min mening för det tredje betraktelsesättet: den nya standarden är en bred varietet, kännetecknad främst av en betydande stilistisk variation. Denna nya vida standard är ett resultat av att de tidigare existerande språkliga varieteterna har blivit ”mindre skarpa i konturerna” och att utvecklingen på sikt har inneburit ett slags ”homogenisering” av språket: allt fler varietetsspecifika särdrag försvinner och blir i stället till stilistiska markörer inom en standardvarietet. Språkförändringen innebär med detta synsätt ett ”närmande mot mitten”, varvid ”ytterlighetsvarieteter” som en strikt standardvarietet och lokala varieteter nivelleras (jfr beskrivningen av fenomenet *diaglossia* i Auer 2005).

Utvecklingen har enligt min mening lett till att få svenska varieteter har en sådan speciell utformning, att man bör analysera dem som system. Dialektologer hävdar envist att de diatopiska varieteterna har systemegenskaper och fonologer menar att de muntliga regionala standardvarieteterna utgör skilda språkliga system som kan ges självständiga beskrivningar (jfr Elert 1970: 15). Bortsett från älvdalsmål samt några norrländska och östsvenska dialekter är ett sådant synsätt knappast längre adekvat. Dialekter och standardvarietet har så mycket gemensamt, att de numera bör sägas utgöra delar i samma system. Att någon skulle hävda systemegenskaper hos sociolekter har jag inte sett. En språk-
art som ”allmänt ungdomsspråk” är med detta synsätt att fatta som en stilistisk variation inom den vida standardvarietet.

Med andra ord: språkliga inslag av ursprungligen diatopisk eller diastratisk karaktär fungerar i den nya breda standardvarietet som stilistiska markörer. Detta får givetvis konsekvenser för de markeringsystem som används i enspråkiga ordböcker. En beteckning som ”dialektal”, som ju faktiskt endast uttrycker varifrån ordet (ursprungligen) kommer, bör överges till förmån för ett synsätt, som innebär att ord av detta slag ses antingen som stilistiskt medvetna språkformer, oftast med pejorativ innebörd, eller som facktermer, avseende företeelser i det gamla bondesamhället (jfr Ernby 2008). En ordanvändning som markeras som ”poetisk” blir enligt detta synsätt snarast arkaiserande.

Förändringens orsaker

Framväxten av en enhetlig standardspråksvarietet har normalt tillskrivits faktorer som medveten språkvård, ökad utbildning, ökad omflyttning och etermediernas inflytande. Beskrivningen är sannolikt korrekt när det gäller den första delen av 1900-talet, men under senare delen av seklet kommer åtminstone vissa av dessa faktorer tvärtom att bidra till en upplösning av den enhetliga varieteten. De viktigaste faktorerna för framväxten av en ny standardvarietet är enligt min uppfattning dels etermediernas och de digitala mediernas ökade betydelse som normkällor, dels språkvårdens, och i synnerhet skolans, ointresse för eller oförmåga att slå vakt om en stabil normbildning.

Under 1940- och 1950-talen framhävs ofta radions möjligheter att främja standardvarietetens ställning och rent av förmåga att kunna bidra till dialekternas försvinnande, något som vissa språkvårdare rentav ser som önskvärt. Fasta radiomedarbetare skall enligt Olof Gjerdman ha ett ytterligt vårdat och dialektfritt språk (Jonsson 1982: 45). Gjerdman förvånas över den ”bygdemålsromantik” som vill försöka hålla dialekterna vid liv (Gjerdman 1948: 72). Nu-

mera förekommer i etermedierna flera uttal, som enligt gängse normering i de läroböcker i fonetik som användes under 1980-talet, borde klassificeras som "dialektala", "vulgära" eller "ovärdade". I dag kan en anställd programledare uttala förbindelsen *-rs* i ord som *fors* med assimilerad apiko-alveolar. På liknande sätt kan en diskurspartikel som *typ* förekomma i var tredje eller fjärde makrosyntagm. Många fast anställda radiomedarbetare talar – även utanför lokalradiosändningar – något som snarare skulle kunna kallas utjämnad dialekt än regional standard. En bidragande orsak är sannolikt att uppläst monolog och planerat tal har ersatts av manuskriptfritt tal. Det talade språket blir norm, inte det skrivna.

Även forskare och professionella språkvårdare som yttrar sig i normfrågor lämnar få konkreta och "bindande" anvisningar. Man proklamerar inte längre någon norm, möjligen resonerar man om den. I den delen har dagens nordister stora likheter med äldre junggrammatiker. Ett konkret exempel kan få illustrera detta. Erik Wellander skulle inte ha drömt om att acceptera, vare sig i tal eller i skrift, en konstruktion som *Jag såg han*. I *Språkriktighetshandboken* (2005: 215) förutsätts att man i "anonyma och offentliga genrer" skall skilja mellan *han* som subjektform och *honom* som objektform men att det är poänglöst att söka korrigera talspråk i detta avseende. Lars-Gunnar Andersson (1985: 134) ser däremot inga hinder att som "variantform" i standardvarieteteten generellt acceptera *han*-formen.

De viktigaste språkliga normbärarna i samhället är dock sannolikt skolan och lärarna. Under 1900-talets första hälft har denna yrkeskategori mer eller mindre framgångsrikt försökt att hävda den traditionella standardvarietetens ideal (processen belyses i Lindberg 1973). Genom en medveten, relativt hårdhänt preskriptiv styrning, i anslutning till de mönster som läroböckerna har erbjudit och till skriftspråk generellt, har lärarna försökt att begränsa elevernas användning av nya, framväxande språkmönster, särskilt talspråkligt influerade, och i stället försökt att styra in språkanvändningen i ett mindre antal önskvärda "flodfäror". Särskilt negativa har lärarna varit till talspråksinbrytningar i skriftspråket. Dessa har i princip "bortnormerats", en nyttjad term är "talspråksfel". Rättningen och bedömningen, programmatiskt ställda i språkvårdens tjänst, har varit inriktad på att eleverna skulle lämna ifrån sig fullgoda slutprodukter, varvid en klar gräns måste dras mellan å ena sidan ledig och naturlig stil och å andra sidan "hållningslöst språkbruk" (jfr *Anvisningar för rättande och bedömmande av svenska uppsatser* 1962: 6). Den goda intentionen har givetvis varit att med skolans hjälp skapa en normering, som en elev skulle kunna bära med sig ut i livet.

Detta mönster ändras under senare delen av 1900-talet. Den produktinriktade bedömningen ersätts av ett processorienterat arbetssätt, där läraren i allt

mindre utsträckning är en korrigerande normväktare utan alltmer en kommunicerande responsgivare. Innehåll diskuteras före form, språkligt betonas textens uppläggning i stort, dess sammanhang och struktur samt fokus i framställningen, framför ”formalia” som korrekt stavning, böjning och meningsbyggnad (Bergman-Claeson 2003: 6). Problemet med ett långt gånget processinriktat arbetssätt är dock, att skolan kan få svårt att garantera att eleverna, när de lämnar gymnasieskolan, enligt läroplanens mål kan skriva språkligt korrekta texter inom viktiga offentliga genrer.

Det är emellertid inte bara den skrivpedagogiska normbildningen som har förändrats – även elevklientelet har i hög grad ändrat karaktär. Efter hand hade färre elever kännedom i språk som tyska och latin. Detta gjorde det svårt eller omöjligt att genomföra den typ av grammatisk analys som krävs för att motivera att vissa konstruktioner är olämpliga eller felaktiga. Elevernas bristande förmåga till språklig analys gör således att man relativt tidigt får göra avkall på att rätta exempelvis så kallade oriktiga satsflätor. När mot slutet av 1900-talet större delen av en årskurs genomgår gymnasieskolan, blir det svårt eller omöjligt att över huvud taget upprätthålla en traditionell språklig normbildning. Det blir uppenbart att vissa elever ”visar en ovana att arbeta med sina tankar som man inte väntar sig efter tolv års skolgång” (Östlund-Stjärnegårdh 2002: 191). Förr ansågs ett större antal stavfel diskvalificera studenter från högre betyg. I dag verkar inte antalet stavfel nämnvärt påverka betygen. Uppsatser med betygen Icke godkänd och Godkänd uppvisar inga skillnader i stavfelsfrekvens (Östlund-Stjärnegårdh 2002: 165). Tendensen styrks av Catharina Grünbaum (2008) som menar att bland dagens ungdomar knappast mer än ”en på tusen” stavar ordet *simning* rätt, nästan alla skriver *simmning*, kända människoapor kallas *skinnpannser*, *arongatanger* och *rangtanger*.

Skolan har alltså numera liten vilja eller förmåga att upprätthålla en traditionell språklig normering, något som kanske inte är förvånande, när Högskoleverket, vid sin analys av avslutande examensarbeten inom lärarprogrammen, finner att var tredje uppsats av dem som blivit godkända bedöms vara ”tveksam” och att bara en fjärdedel av dem som fått honnörsbetyg anses vara värda det. Som exempel på språkliga brister i de blivande lärarnas uppsatser nämns ”stapplande och osmidigt språk”, ”torftigt språk” liksom ”ofullständiga satser, syftningsfel och borttappade ord” (Forsberg & Lundgren 2006). Sammantaget blir konsekvenserna av den bristande språkliga normeringen i skolan mycket stora: skolans språknormering är ju i stort sett den enda explicit uttalade normering som en människa möter.

Domän- och ideologiförändringar

Inom svenskan har under ett antal år skett förskjutningar mellan varieteternas funktionsdomäner. Således har dialektala varieteter som en följd av den agrara livsstilens tillbakagång förlorat en stor del av sina ursprungliga domäner. Dessa har i stället övertagits av standardvarieteten, som nu alltså används inom domäner som tidigare inte har ansetts passande för prestigevarieteten. Å andra sidan har standardvarieteten delvis minskat sin närvaro bland annat inom starkt prestigefyllda domäner (högre utbildning och forskning, näringsliv, kommersiell kultur m.m.), där engelskan i stället används.

Varieteternas användning i olika domäner hänger i hög grad samman med språkideologiska faktorer. Längre har standardvarieteten gynnats av en dominerande standardspråksideologi, som har inneburit att samhällets aktörer (politiker, normbildare, normvårdare m.m.) medvetet har velat stärka en stabil varietet och dessutom få allt fler att behärska den. Särskilt har detta varit ett mål för utbildningen. Man kan ansluta detta resonemang till tankegångar hos Pierre Bourdieu (1991). Denne menar att avsändare skapar texter för givna marknader och att marknaderna bestämmer vilka yttranden som är värda att producera. Standardvarieteten har betraktats som ett eftersträvaransvärt kulturellt ideal, som ett symboliskt kapital och som en språkart med symboliskt marknadsvärde. Om en aktör har velat nyttja standardvarieteten som ett symboliskt kapital, har han varit tvungen att anpassa sig till dominerande praxis inom specifika fält. Därvid har valet styrts av att de dominerande klassernas språkbruk, standardvarieteten, sedan länge har varit det legitima inom viktiga fält (domäner) som politik, statlig administration, arbetsmarknad och utbildning.

Det som inträffar i slutet av 1900-talet är att standardvarieteten av samhällets ledande skikt inte längre uppfattas som ett viktigt kulturellt kapital. I takt med den ökade globaliseringen, som generellt tycks medföra "detraditionalisering", får i stället engelskan, som en följd av marknadens, politikens och den kommersiella kulturens krav, överta denna roll. Det är signifikativt att rektorn för Sveriges största tekniska högskola år 2006 föreslår, att lärosätets undervisningsspråk i framtiden bör bli engelska. Denna starka tendens till globalisering och urbanisering är dessutom ett utslag av den modernitet som leder till att sociala relationer lyfts ut ur sina lokala sammanhang och förflyttas oberoende av tid och rum (Giddens 1990). Som en konsekvens härav upplever brukarna främst den varietet som förbinds med makt, prestige, modernitet och platsbundenhet som ett kulturellt ideal värt att satsa på. Detta har tidigare stött en utbredning av standardvarieteten och en utveckling av den mot en modern urban form. Men synsättet stöder numera en tendens att i prestigefyllda domäner lämna standardvarieteten för ett icke platsbundet världsspråk. Konsekvensen blir att

standardvarieteten har ”avmytologiserats” och fyllts med icke standardiserade former. Den svenska standardvarieteten kan dessutom i viss mån betraktas som ett ”minoritetsspråk” i relation till motsvarande engelska varietet. Därmed bortfaller intresset för att upprätthålla en stabil standardnorm. Liksom andra minoritetsspråk börjar standardvarieteten mer och mer präglas av instabilitet, variation och normupplösning. Eftersom samhällets elit inte längre aktivt stöder den svenska standarden, uppstår det nya former för påverkan, exempelvis genom etermedia och digitala medier. Sannolikt kommer detta successivt att leda till att nya stilarter inkorporeras i den svenska standardvarieteten, till att nya normcentra etableras och kanske även till nya former för språklig stigmatisering.

Sammanfattning

För ett sekel sedan var den svenska standardvarietet en väl definierad, stabil och lätt urskiljbar språkform, i hög grad kännetecknad av att brukas av samhällets elitskikt och föremål för en intensiv normering, inte minst inom utbildningen. I dag har samhälls- och språkförändringar lett till en instabil, såväl stilistiskt som genremässigt, pluralistisk standardvarietet, delvis präglad av normosäkerhet och normupplösning men framför allt utan den positiva värdering som tidigare har präglat uppfattningen av standardvarietet. Den nya standarden har i viss mån integrerat artschilda varieteter som dialekter och sociolekter, i det att tidigare varietetsspecifika språkdrag har blivit till stilmarkörer i standardvarietet. Generellt har svenskans existerande varietetsuppsättning depolariserats och homogeniserats. Standardvarietet påverkas numera av dem som talar och skriver en ”andraspråkssvenska”, något som medför förändringar i genus och ordföljd. Utvecklingen av nya elektroniska medier leder dels till att skriftspråk och talspråk närmar sig varandra, dels till att omvårdnaden om ett korrekt språkbruk avtar och ambitionen att skriva genomtänkta texter minskar, dels till att en allt större textmängd lagras, inte i traditionell tryckt form utan i stället på nätet.

Denna nya verklighet måste få betydande konsekvenser för lexikografiarbetet. Begrepp som ”standardvarietet” och ”normalspråk” måste omvärderas liksom inställningen till företeelser som ”korrekt språkbruk” och ”fel”. Sannolikt kommer nya läs- och skrivvanor att resultera i mindre genomtänkta texter. Digitalt lagrat material måste ingå i en ordbokskorpus i långt större utsträckning än tidigare. Existerande markeringssystem måste omarbetas. Äldre etiketteringar som ”dialektalt”, ”poetiskt” och så vidare får överges till förmån för markeringar som uttrycker stilvärden.

LITTERATUR

- Andersson, Lars-Gunnar, 1985: *Fult språk*. Stockholm.
- Anvisningar för rättande och bedömande av svenska uppsatser, 1962. 3:e uppl. Stockholm.
- Auer, Peter, 2005: Europe's sociolinguistic unity: a typology of European dialect/standard constellations. I: *Perspectives on variation*, red. av Nicole Delbecque. Berlin. S. 7–42.
- Bergman-Claeson, Görel, 2003: *Tre lärare – tre världar*. Uppsala.
- Bourdieu, Pierre, 1991: *Language and symbolic power*. Cambridge.
- Brink, Lars & Lund, Jørn, 1975: *Dansk rigsmål*. København.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1978: *Dialekt och högspråk i nutidens Sverige, särskilt i Norrland*. I: *Det moderna Skandinaviens framväxt*, red. av Rudolf Zeitler. Uppsala. S. 49–69.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1979: *Dialekten i skolan, särskilt med avseende på talspråket*. I: *Dialekt og riksspråk i skulen*. Oslo. S. 121–132.
- Elert, Claes-Christian, 1970: *Ljud och ord i svenskan*. Stockholm.
- Ernby, Birgitta, 2008: Svenska dialektord i riksspråkliga ordböcker. I: *Nog ordat?*, red. av Kristinn Jóhannesson. Göteborg. S. 82–88.
- Forsberg, Eva & Lundgren, Ulf P., 2006: *Examensarbetet inom den nya lärarutbildningen*. Stockholm.
- Giddens, Anthony, 1990: *The Consequences of Modernity*. Stanford.
- Gjerdman, Olof, 1948: *Gott svenskt uttal*. I: *Modersmåslärares förenings årsskrift 1948*. S. 62–78.
- Grünbaum, Catharina, 2008: Årets Nutidsorientering bjuder på språkliga innovationer. I: *Dagens Nyheter* 5.11.2008.
- Gunnarsdotter Grönberg, Anna, 2004: *Ungdomar och dialekt i Alingsås*. Göteborg.
- Hansen, Erik, 1979: *Den danske rigssprogsnorm*. I: *Sprognormer i Norden*, red. av Erik Hansen & Peder Skyum-Nielsen. København. S. 65–81.
- Haugen, Einar, 1966: *Dialect, Language, Nation*. I: *American Anthropologist* 68. S. 922–935.
- Haugen, Einar, 1987: *Blessings of Babel*. Berlin.
- Hård af Segerstad, Ylva, 2003: *Use and adaptation of written language to the conditions of computer-mediated communication*. Göteborg.
- Ivars, Ann-Marie, 1996: *Stad och bygd*. Helsingfors.
- Johansson, Lars-Erik, 2008: *Standardspråk och riksspråk. En språklig varietets begreppsliga avgränsning*. I: *VAKKI-symposium 28*. Vasa. S. 43–55.
- Jonsson, Åke, 1982: *Den omsorgsfulle ordmålaren*. Umeå.
- Josephson, Olle, 2004: *Ju: ifrågasatta självklarheter om svenskan, engelskan och alla andra språk i Sverige*. Stockholm.
- Karlsson, Anna-Malin, 2002: *Skriftbruk i förändring*. Stockholm.
- Kristiansen, Tore, 2001: *Two Standards: One for the media and one for the school*. I: *Language Awareness* 10. S. 9–24.
- Lindberg, Ebba, 1973: *Studentsvenska*. Stockholm.
- Lundell, J. A., 1886: *Om rättstafningsfrågan*. Stockholm.
- Mål i mun: förslag till handlingsprogram för svenska språket*, 2002. Stockholm.

- Mårtensson, Eva, 1997: Förändringar i 1900-talets svenska. Lund.
- Nordberg, Bengt, 1972: Morfologiska variationsmönster i ett centralsvenskt stadsspråk. I: *Språk och samhälle 1*, red. av Bengt Loman. Lund. S. 14–44.
- Nordberg, Bengt, 1999: Att studera pågående språkförändringar. I: *Saga och sed 1999*. S. 73–89.
- Noreen, Adolf, 1903: *Reformer i modersmålsundervisningen*. Uppsala.
- Noreen, Adolf, 1903–1907: *Vårt språk 1*. Lund.
- Saari, Mirja, 2003: På väg mot ett blandsspråk? Finska inslag i svenskan förr och nu. I: *Boken om våra modersmål*, red. av Ann-Marie Ivars. Esbo. S. 294–308.
- Språkriktighetshandboken*, 2005. Utgiven av Svenska språknämnden. Stockholm.
- Ståhle, Carl Ivar, 1970: Några drag i svenska språkets förändring under 1900-talet. I: *1900-talssvenska*, red. av Bertil Molde & Carl-Ivar Ståhle. Stockholm. S. 25–76.
- Sundgren, Eva, 2002: *Återbesök i Eskilstuna*. Uppsala.
- Svensén, Bo, 2004: *Handbok i lexikografi*. 2 uppl. Stockholm.
- Teleman, Ulf, 1979: *Språkrätt*. Lund.
- Teleman, Ulf, 1985: *Historien och språkhistorien*. I: *Svenskans beskrivning 15*. Göteborg. S. 64–91.
- Thelander, Mats, 1979: *Språkliga variationsmodeller tillämpade på nutida Burträsktal*. Uppsala.
- Westman, Margareta, 1995: *Standardspråk*. I: *Nationalencyklopedin 17*. Höganäs. S. 196.
- Wolf, Maryanne, 2007: *Proust and the squid: the story and science of the reading brain*. New York.
- Wulff, Fr., 1898: *Svenska rim och svenskt uttal: några föredrag*. Lund.
- Östlund-Stjärnegårdh, Eva, 2002: *Godkänd i svenska?* Uppsala.
- Östman, Jan-Ola, 2006: *Finlandssvenskan under dubbelpress*. I: *Nordmålforum 2005*. <http://norden.org/sprak/Forside/index.asp/>